

MÉG EGYSZER A KAZÁR LEVÉLRŐL

2022. június 6-n Endre Q ismerősömtől kaptam egy emailt a kijevi levélről (megadta elérhetőségét is¹), mely állítólag a legrégebb héber nyelvű levél Kazárból. Érdeklődéssel olvastam..., de hiszen 2017-ben én már írtam erről² Vékony Gábor – A kazáriai héber levél „rovásfelirata”– című írása alapján,³ amit átírva röviden meg is adok:

»Norman Golb 1962 nyarán a cambridge-i Egyetemi Könyvtár geniza-gyűjteményében egy levélre bukkant, amelynek 8. sorában a QYYWB’ nevet vélte látni.^{1/276} (az idézett rész szám/oldal megjelöléssel.) Felfedezett egy nem-héber írású rövid szöveget is, a levél bal alsó sarkában.^{2/276}

N. Golb arra következtetett, hogy a levél egy kazári zsidó közösségtől származik, a nem héber szöveg pedig török. A levéllel és tartalmával többen, többféle feltételezéssel is foglalkoztak: ajánló-, könyörgő- pénz gyűjtésére engedélyt kérő, stb. Kijevben íródott-e vagy oda küldték? A bizonytalan olvasatú (Kärmän) a kazár főváros? Az ottani zsidó közösség állította ki?...

Pritsak szerint a felirat türk rúnafelirat, ahol a jelek a következők lennének: W¹QW¹R¹W²M. Olvasata pedig *hoqurüm* ‘olvastam’. „Ezt a szöveget Pritsak a bizánci császári dokumentumok *legi*, *legimus* megjegyzésével, meg az oszmán kancellária *şahh* hitelesítő szavával veti össze.” Magyarázatát Ligeti László is elfogadja, de az olvasatot javítja: *oqurim*-ra^{3/278}... a levél rovásírási felirata annak bizonyítéka lenne, hogy a kazárok csuvaszos típusú nyelvet beszéltek.

Vékony: a dolog tehát úgy áll, hogy a héber levélen vagy türk rovásírás van, de akkor Kazáriához semmi köze, s a QXXWB név nem Kijev neve, vagy kazári írással íródott, akkor pedig *Kärmän* a kazár főváros. Meg is jegyzi, hogy pergamenre írott kazári „rovásfelirat” eddig még nem került elő.

→ ʔ ʔ ʔ ʔ ʔ ʔ

6 5 4 3 2 1

Kép: Wikipedia /Cambridg University Library. Alatta Vékony átírása.

Megfejtésének menetét röviden összefoglalom:

- A második és harmadik jel: γ és δ .
- Az első jel mindenesetre sajátos forma, kazári *o/u* jelalakú. A Stanica Krivjanszkaja-i (γ és δ) jeleihez áll legközelebb, ezek változata lehet. Csak megjegyzem: ott nála az δ (*o/u*), γ pedig az (*n*) betűt jelentette...

A szöveg elején az *o/uγδ* betűsor állna. Meggondolkoztató, hogy ezt a betűsort elválaszthatjuk-e a török *oqī* ‘ olvas ’ szótól,^{2/279} amelynek megfelelőjét valóban várhatjuk. A szónak azonban nincs γ -s megfelelője, csak χ -s alakot ismerünk... A hangzóközi *-q- > -γ-* változás azonban bizonyos kipsaknyelveket is jellemez... Mivel a kazáriai köztörök mindenesetre kipsak típusú, vagy ahhoz közelálló volt... a *-q- > -γ-* változást ebben is feltehetjük. Vagyis a felirat eleje:

oγ^δδ... ‘ olvast... ’

- Nos, a 4. jel lehetne a novočerkasski kulacs $\bigcirc$ *m* jelének szögletes változata, ami a türk *m*-nek is van... A levél rovásírási jeleit azonban éppen a kurziválódás jellemzi, másrészt az *m*-re más jelet használ a kazár rovásírás ($\mathfrak{z}$). Ugyanakkor feliratunk szögletes jele a székely rovásírás egyik $\diamond$ *k* jelével azonosítható... A székely rovásírás alapján e jel valamilyen *k*-szerű hang jelével lehet azonos, feliratunk tanúságának figyelembe vételével a *q* hang jelével. Vagyis a szöveg első részének olvasata:
oγīđiq ‘ (el)olvasott ’ vagy ‘ olvastuk ’
- Az utolsó jel előfordul Xumarán, Majackoe gorodiščén... e jel oly mértékben hasonlít a türk *k* jelre, hogy attól alig lehet elválasztani.

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Kievan_letter

2. Delibeli József: *Felülvizsgáltam mások rovás olvasatát.* // www.leventevezet.extra.hu/Felülvizsgáltam2.pdf 2–3.

3. Vékony Gábor: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* [Budapest] Nap Kiadó, 2004, 276–284.

- Az utolsó előtti jelnek nincs megfelelője. Viszont e jelnél ugyanolyan mellékvonást találunk, mint az előtte lévőnél, vagyis ligatúráként értelmezhetjük... aligha más, mint *i/i*, a szóvégi *k* miatt természetesen *i*. Mi lehet azonban az *i.k* vagy *ik*?

Ha a héber levél felirata valóban hitelesítés, egy „elolvastuk” vagy „elolvasott” szöveg aligha elegendő... szerepelnie kell annak is, aki hitelesítette... bizonyára csak valamilyen kazár előkelő lehetett, tehát egy címet vagy egy személynevet kereshetünk... Kazár adatokban két *-k-ra* végződő cím a *bāk ~ bāg* és az *yilik*... Marad az *yilik* lehetőségként.

Gombóczi mutatott rá, hogy nemcsak *yilik*-nek etc. olvasható *ilik*-nek is.^{3/281} A magyarban (az Árpádok családjában) meglévő *Hulec: Hülek* (Anon.) egy *ilik* labializálódott változatát tükrözi,^{1/282} s arra utal, hogy e szót Kazáriában *ilik*-nek is ejtették. Mégpedig bizonyosan a kazárok ejtették így, mert a *yilik* alak *j*-prozéziszes bolgár-török forma. Az *ilik* = *bāk* a kagán melletti másoduralkodó. Nem csodálható hát, ha neve egy levél hitelesítésen szerepel. Különösen nem, ha az a kazár fővárosban íródott. [...] Nos, Vékony további nyelvzsonglőr levezetését mellőzöm, a valószínű szöveget később így adja meg:

oyidiq ~ (el)olvastuk, Ilik

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy Vékony átírt (ma már inkább „kijevi levél” néven ismert) feliratát tudjuk-e olvasni az akkori *ómagyar* rovásbetűk szabályai és hangzói alapján:

- Fel is tűnik, hogy a feliratban csak egy szóló rovásjel van a 3. > (**a/á**), esetleg a 2. N (¹r), de az a 1 + N (¹r³-¹k³)⁽⁶⁾ ligatúrát is jelentheti. (A rovásjelet és ligatúrát a sorvezetés szerint ábrázolom, hangértékét balról-jobbra írom!)
- Az első karakterben az l (sz), a 1 (¹j), a ligatúrákban oly gyakori egyvonalas / (¹r) és a Don feliratok „farkincás” > (n) jele is felismerhető. A > + / + 1 (¹j-¹r-n) összevonás megfelelhet. Az -r- jelet a rovó azzal hangsúlyozza ki, hogy a -j- mellékjelét a szokottnál hosszabbra húzta.
- A 4. jel a l + ◊ (²k-sz) ligatúra, melyben az -sz- vonala a -k- oldalához van igazítva.
- Az 5. jelnél árnyalati, de nem értelemzavaró eltérés mutatkozik a kézzel írt jel és Vékony rajza között. Én fő karakterként a *Szabir rovásemlék*. (Delibeli 2016,) írásomban megismert ¹ (ö) betűt látom, aminek balra döntött felső szára jelöli Vékony > l', illetve a vele azonos ómagyar > (²l) jelet. Az összerovás értelme: ¹ + > = ² (²l-ö).
- A 6. karakterben az > (**a/á**) jel alsó szárára a fejre állított (²t³*-sz) ~ (²t³-sz) betű van ráillesztve. Összevonásként jelentése (**a/á-²t³**) az -sz- kiesik.

A levél pergamenére kézzel írt rovásjelek tehát balról-jobbra:⁽⁷⁾

(1J-¹R-N) (¹R³-¹K³) A/Á (²K-SZ) (²L-Ö) (A/Á-²T³)
 1 2 3 4 5 6

hangzósítva:

Já/Ro/Na/K iR/Á Ké/SZü/L Ö Á/T

Mai nyelvünk szerint:

Járónak ír rá készül ő át... mármint hozzátok!

Az „írás” **ír rá**. A **járónak** alatt a levéllel járót (vivőjét) kell értenünk, akinek levelére az van rájegyezve, mi is készülünk hozzátok, vigyed. Akkor ki lehet az, aki a héber levelet ugyan olvasni nem tudja, de a ráírást érti, mert magyar anyanyelvű. Talán a Kijevet birtokló Álmos fejedelem, vagy később fia (Árpád) akinek 10 évig székhelye volt. (Pritsak 930 elé keltezi.) Akkor mégis Kijevbe küldhetik a levél írók, de honnan? *Āq-Kermān*/ből (Dnyeszterfehérvár) vagy máshonnan az már szinte érdektelen.«
 *

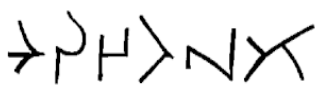
Nos, a baráti értesítés mégis jól jött, mert abból írásom több része ismerősként köszönt vissza és így legalább újból átnéztem. Élek is a lehetőséggel, hogy az azóta feltárt újabb ismeretek (egységes jelölések, írásszabályok, a gyökjelek hangzósítása) alapján olvasatomat átvizsgáljam.

(6). Az ¹-s a mély-, a ²-s a magas hangrendű, a ³-s a tükrözött, a *-s a fejen álló rovásbetűt jelöli.

(7). A tükrözött elől álló (száras) betű jelét **vastagítva** kiemelem, a vele összevonatot fordítva olvassuk!

Úgy látom, hogy a gondot nem is annyira a rájegyzett rovásfelirat *elolvasása*, mint inkább a rovásjelek *pontosítása* jelenti.

Vékony Gábor (korábban ezt használtam) türk olvasata igazolására némileg „igazított” a jeleken.

De eltérő a mellékelt (1). jegyzetbeli V. Napolskikh rekonstrukció, és a még fellelhető I. L. Kizlaszov átírás is!

Félre téve a különböző változatokat, maradjunk csak a pergamenre jegyzett (eredetinek elfogadott) rovás karaktereknél. Határozzuk meg annak fordítását véglegesen az *ómagyar* jelek alapján:

- A Vékony rajza szerinti (¹j-¹r-n) karaktert előzőleg már tárgyaltam. Most vizsgáljuk meg a ceruzarajzos *kép* jelét. Legegyszerűbben az ¹r + ² (sz-¹r) részhez kapcsolódó (²l) vagy L jellel; (sz-¹r-L) vagy (sz-¹r-²l) ligatúraként oldható fel. De kezdő jelként szóba jöhet (ha szövegértő) a balra dőlő sz-irányú inkább ²j-nek, mint ¹j-nek látszó ¹ sz/²j/¹j/ kapcsolat is. A szokásosnál hosszabb mellékjelben az (¹r) jel is részt vesz: **sz/¹r-²j/¹j/ ~ (sz-¹r-²j/¹j)**. A hátsó rész vagy a 3. jel szerinti > (L) betűjel, vagy az *ómagyar* \ (²l) jel. A több változatot is magába foglaló (sz-¹r-²j/¹j-²l/L) karakterből kell a szövegértőket utólag kiválasztani.
- A 2. jelre adott (¹r³-¹k³) meghatározásom helytálló, de csak Vékony átírt „kazár” N alakjára. A *képen* megadott hosszabb jobboldal valamit még jelöl amit befolyásol, hogy vonala függőleges vagy jobbra dől-e? Az álló helyzetű karakter a kisalakú N + l (**sz-¹r³-¹k³**) jelsort jelenti. Ugyanez dőlten már csak az N + l az (¹r-¹k³) lehetne az egyvonalas r-hez igazítva, esetleg / + \ + / (¹r-sz-¹r). A jobboldali dőlt jel viszont feloldható a J (¹j/¹) jel r-irányú r\¹j/¹l és a l\¹k³ jellel összevont (**r-¹j/¹l-¹k³**) kapcsolataként is. Mindkét -k- hozzárendelt.
- A 3. „Kubán” > (a/á) rovásjel alakját ekkor már a Don feliratok átvették a mély magánhangzót vonzó (L) hangra. *Átírt ómagyar Don-rovások I. rész* (Delibeli 2022,)
- A 4. karakter meghatározása eddig is helytálló volt, a (²k-sz) összevonása.
- Az 5. jelre adott [²l-ö] válaszomat javítom. A felső részre ugyan most is elfogadható lenne Vékony türk > (¹l) jele, de túlságosan ívelt ahhoz, hogy ne az (n) jelet lássuk benne. Alsó része feloldható az l (sz) és a Γ (²j³) jegyként. Két értő (**n-sz**) és (**n-²j³**) jelsor is előáll.
- A 6. karakter a 3. jel alapján azonosítható, mint az - + > (L-¹r) ligatúra, az -r- jel az L belsejében. Eltérések az -r- változó helyzetéből adódnak.

Több változatot is elvetve, végül is három fordításra teszek javaslatot:

A). változat betűsora:

(sz-¹J-¹R-²L) (r-¹J/¹L-¹K³) L (²K-SZ) (N-²J³) (L-¹R)
 1 2 3 4 5 6

Az egy és kéthangú egy-szótagú gyökjelek hangzósítása, per / jellel elválasztva:

szo/J Rá eL/ér oJ Ki áL Ki SZo/Ni üJ Lo/Ra

Mai nyelvünk szerint:

Szólj rá elér oly, ki áll ki szólni, ülj lóra!

Vagyis szólj rá (szólj vissza levelére), elér oly ki kiáll (igazáért) szólni, ülj lóra gyere!

B). változat betűsora (az előzőek alapján) egyszerűen:

(sz-¹J-¹R-L) (¹R-SZ-¹R) L (²K-SZ) (N-SZ) (L-¹R),
 szo/J Ro/La RO/SZu áR/uL Ki SZi/Né/SZü/L Rí

Szólj róla, rosszul árul ki színészül rí!

Vagyis, szólni kell az olyanról, aki rosszul kereskedik (árul), de színészül tud ríni!

C). változat betűsora szintén egyszerűen:

(sz-¹J-¹R-L) (r-¹J/¹L-¹K³) L (²K-SZ) (N-SZ) (L-¹R)
 usz/áJ/Ra Lo/ra aL/Ku áL Kö/SZö/Ni SZo/L uR

Uszályra lóra alku áll, köszöni szól úr!

Vagyis az áruval rakott uszályra, lóra az alku áll (megkötöttet), köszöni az úr! (kagán, fejedelem)?

Felesleges is értelmeznünk ezeket a frappáns, kereskedéssel kapcsolatos, tömör, szinte irodalmi ráírásokat. (Lásd csak a „**szólj róla**” alliteráció kibontását: később beszéljünk róla, térjünk vissza rá.) Külön archaikus érdekesség az áll ige, az egyidejű elő- és hátravetett -ki- igekötővel!

Csak találgathatjuk, hogy melyik változat lehet a ráíró szándéka szerinti, de az sem kizárt, hogy még nincs is lefordítva. Természetesen egyes szövegrészekre más olvasat is lehetséges. Az 1. karaktere utólag adom meg a szövegértő (sz-¹J-¹R-L) és (sz-¹J-¹R-²L) betűsört.

Az igazolt ráírás nem türk, hanem *magyar nyelvű*. Akkor nem helytállóak az 1. jegyzet következtetései (megjegyzem mindegyik kazárnak vélt olvasat kétséges és következtelen is)

–, hogy „Kijev felett a kazár ellenőrzés a 10. században is folytatódott.” (Ekkor már Ruzs város.)

–, hogy a *khazár nyelv egyetlen fennmaradt írásos emléke*.(?) Amúgy a kazár nyelv legfőbb problémája az, hogy mint birodalmi nyelv létezett-e? Vékony is jobbra csak kazári népek török nyelvű rovásírását emlegeti. A kazár államalakulat is szeppei (vezértörzsi) vezetésű, amibe különböző nyelvű népek tartoztak. Ők valamilyen kitüntetett nyelven (türk?), a vezértörzs nyelvén (?), vagy egy kölcsönösen elterjedt közlekedő nyelven (magyar?) érintkeztek egymással. Nem lehet véletlen az általam lefordított több mint hetven kelet-európai *ómagyar* rovásemlék. Arab utazók amúgy ismereteik alapján írják: *a kazárok nyelve egyik általuk ismert nyelvhez sem hasonlít*.

–, hogy a „(Kozare) kerületnév utalhat arra, hogy Kijevben török kazárok éltek” igen utalhat, de Magyar-hegy (Венгерская гора) is van, jártam is ott.

A magyar nyelvű írásból viszont következik:

Igaza lehet Marcel Edalnak: „a levél nem Kijevből származik, hanem Kijevbe küldték.” A ráírás pedig akkor *írásos bizonyítéka* Kijev magyar fennhatóságának. Ez pedig azt jelenti, hogy keletkezésének ideje (O. Pritsak 930. körülire teszi), az Álmos–Árpád-kor idejére tehető.

Nos, nálam az is kétséges, hogy a levél („amelyet feltehetőleg a kijevei zsidó közösség képviselői írtak (vagy írnak) közösségük egyik tagjának nevében”) mitől kijevei? Golb a bizonytalan QYYWB ~ Kuyyab nevet vélte Kijevnek. Vékony szerint „az üresen hagyott helyre utólag került be a helynév.” Az meg pláne *elfogadhatatlan*, hogy egyetlen „kazárnak” vélt szó elég a kazár nyelv és az állítólagos (Napolskikh) kijevei kazár uralom *igazolására!*...

A kimondottan kereskedéssel kapcsolatos szövegváltozatok nagyon is összecsengenek a magyar nyelvű arab dirhem utánezatra rótt révkereskedés (ruszokra és arabokra előírt) szabályaival. *Magyar rovásjeles dirhem* (Delibeli 2019, átdolgozás alatt). Ezért is gondolnék arra a lehetőségre, hogy a héber levél mégis abban az Etil/Itil néven ismert Volga menti fővárosban íródhatott (adhatták át), amely a korabeli földrészeket összekötő kelet-nyugati, észak-déli tranzit kereskedelem virágzó központja volt. Egy ilyen város az arab, rusz, zsidó, khorezmi, örmény, bizánci, stb. kereskedők raktár- és átrakóhelye. Egy ilyen „nemzetközi” város kagánjának sokrétű gazdasági és politikai kapcsolatot ápoló hivatalának (kancellária) kellett lennie, amiből nem hiányozhatott a magyar nyelv sem, ha csak a hol barát, hol ellenség katonai viszonyra gondolunk.

Végezetül történelmünk eme magyar nyelvű írásemléket méltóan meg is kellene becsülnünk, mielőtt mások kisajátítják!

Kaposvár (2022. 06. 18.)

Delibeli József
okl. építőmérnök

Jelen írásom a (<https://www.leventevezer.extra.hu/Kievi.pdf>) 2024. 05. 13.-i változata.

A cím (Delibeli évszám,) alapján írásom a (magyarostortenet.gportal.hu) Weblapon visszakereshető. Írásom nem tudományos igényű, népszerűsítő ismeretterjesztésre szánom.